

Таблиця 6. Аналіз рентабельності ТОО "Трансагентство", %

№	Показатель	Начало 2011 г.	Конец 2011 г.	Отклонение
1	Рентабельность активов (экономическая рентабельность)	11,48	12,34	0,86
2	Рентабельность внеоборотных активов	20,36	20,73	0,37
3	Рентабельность оборотных активов	26,34	30,47	4,13
4	Рентабельность текущих активов	26,34	30,47	4,13
5	Рентабельность собственного капитала	16,4	17,28	0,88
6	Рентабельность инвестиций	16,4	17,28	0,88
7	Рентабельность реализованной продукции, работ, услуг	2,84	2,9	0,06

Данный результат показывает, что для исследуемого предприятия степень вероятности банкротства очень высока. Если не принять соответствующих мер[7], ТОО "Трансагентство" может оказаться в кризисной ситуации, в связи с чем следует провести следующие мероприятия:

- По восстановлению платежеспособности:
 - своевременно проводить инвентаризацию активов и пассивов предприятия (особенно дебиторской и кредиторской задолженности);
 - преобразовать низколиквидные активы в денежные средства и погасить с их помощью краткосрочные обязательства (продажа активов).
- По улучшению финансовой устойчивости:
 - снизить производственные затраты и уменьшить текущие финансовые потребности;
 - оптимизировать численность работников;
 - конвертировать долговых обязательств в уставной капитал;
 - требовать своевременного авансирования со стороны заказчиков выполняемых работ, услуг.
- По обеспечению финансового равновесия на длительный период времени:

- осуществить меры в сфере маркетинга (исследовать рынки, разработать стратегию маркетинга, провести рекламную кампанию);

- привлечь дополнительные инвестиции для технологического усовершенствования.

При грамотном выполнении плана финансового оздоровления и успешном проведении упомянутых мероприятий, на наш взгляд, ТОО "Трансагентство" сможет обеспечить свою конкурентоспособность и устойчивый финансовый рост на рынке Казахстана.

1. Кривогузова Н.А. Экономический анализ / Кривогузова Н.А. / Карагандинский экономический университет, Караганда, 2012. 2. Бухгалтерские отчеты и данные ТОО "Трансагентство" г. Темиртау, Карагандинской области Республики Казахстан. 3. Тянь О. А. Финансовая отчетность компаний / Тянь О.А. / Карагандинский экономический университет, Караганда, 2005. 4. Грачев А.В. Анализ и укрепление финансовой устойчивости предприятия. – М.: ДИС., 2002. – 208 с. 5. Аудит: учебник для вузов / В. И. Подольский, Г. Б. Поляк, А. А. Савин, под ред. В. И. Подольского. – М., 2002. 6. Самат Ж. Банкротство – один из институтов оздоровления экономики. // Финансы Казахстана. – 2004. – №5. 7. Финансы организаций (предприятий): учебник для вузов / [Н.В. Колчина, Г.Б.Поляк, Л.М. Бурмистрова и др.; под ред. проф. И.В. Колчиной. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК 658:330.34

О. Юшкевич, канд. экон. наук, докторант (Житомирський державний технологічний університет)

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Розглянуто особливості системного підходу до теорії розвитку підприємства. Визначено властивості та обов'язкові елементи підприємства як системи. Запропоновано ієрархічну побудову розвитку його внутрішнього змісту.

Ключові слова: системний підхід, наукове пізнання, розвиток підприємства.

Рассмотрены особенности системного подхода к теории развития предприятия. Определены свойства и обязательные элементы предприятия как системы. Предложено иерархическое построение развития его внутреннего содержания.

Ключевые слова: системный подход, научное познание, развитие предприятия.

Features of the system approach to the theory of enterprise development are considered. Properties and required elements of the enterprise as a system are defined. The hierarchical structure of the development of its internal content is proposed.

Keywords: system approach, enterprise development, scientific knowledge.

Неефективність теорії підприємства та її неадекватність економічній дійсності, виявилися потужною перешкодою в розвитку господарюючих суб'єктів. Не розуміючи сутності та змісту підприємства, його різнобічної діяльності й закономірностей розвитку, неможливо результативно здійснювати управління та регулювання, раціонально використовувати наявний потенціал, освоювати сучасні технології. Обмеженість ресурсів і безмежність людських потреб – одна із ключових проблем економічної теорії. Розвиток виробництва за останні століття, що супроводжувався нерациональним використанням ресурсів та максимізацією негативного впливу на навколишнє середовище, однобічний розгляд внутрішнього змісту та зовнішніх функцій господарювання призвели до значного виснаження й погіршення стану природних ресурсів, а отже і до зниження рівня розвитку підприємств. Якщо розглядати різні етапи економічного розвитку, то стає очевидним, що підприємству належить головне місце як на мікро-, так і на макрорівнях. В умовах ринкових відносин центр еконо-

мічної діяльності переміщується до базової ланки економіки – підприємства, як одного з основних інститутів сучасної економічної системи, відокремлений, самостійний суб'єкт економічної діяльності з виконання своїх функцій у зовнішньому середовищі. Тобто підприємство є відкритою системою, вбудованою у це середовище та постійно взаємодіє з ним.

Надмірна спеціалізація економічних досліджень породжує зростаючий потік різномірної, не здатної до інтегрованості інформації, а протиріччя між фундаментальними та прикладними теоріями призводять до уповільнення процесу розвитку підприємства та затримки взаємного проникнення досягнень різних теоретичних будов. Зовсім не обов'язково, щоб теорія пояснювала всі аспекти діяльності підприємства. Дослідження має бути сконцентровано на функціонуванні підприємства як єдиного цілого, а не окремої його підсистеми.

На нашу думку, подолати кризу в сучасній економічній науці можливо на основі системного підходу до вивчення теорії розвитку підприємства – як світоглядного і

спрямовуючого принципу пізнавальної й практичної діяльності та сформованих на його основі теорії і методології [14, с.13]. Оскільки поняття розвитку та підприємства знаходиться в тісному взаємозв'язку з поняттям системи, що складається з сукупності взаємопов'язаних елементів, компонентів, підсистем, об'єднаних прямими та зворотніми зв'язками, постає потреба пошуку адекватних наукових уявлень про теорію розвитку підприємства. Вбачається єдиний шлях – систематизація й об'єднання у певну цілісність розгалужених наукових знань, зв'язок яких із реальними явищами та процесами в розвитку підприємства потребує перманентного доведення.

Зародження системного підходу пов'язано з іменами Ч. Дарвіна, Ф. Енгельса, К. Маркса, як науковий напрям він досліджувався у працях А. Богданова, Л. Берталанфі, У. Ешбі. Теоретичні, методологічні та практичні засади розвитку на рівні окремого підприємства, незважаючи на значну їх кількість, як завжди залишаються в межах класичних понять – виробництво, земля, праця та капітал. Економічна теорія традиційно виділяє неокласичну, інституціональну, еволюційну, підприємницьку (агентську) теорії підприємства. Особливості, переваги й недоліки цих теорій в кращих традиціях методології детально висвітлені в наукових працях відомого російського вченого Г.Клейнера [8]. Слід погодитися з висновками автора про те, що перераховані теорії не спроможні системно описати сутність і взаємодію елементів підприємства як складної соціально-економічної системи. На думку українського дослідника економічних систем С.Степаненка, неокласична теорія втрачає домінуючі позиції через вузькість методологічних підходів [15, с. 25], вона традиційно зорієнтована на вивчення кількісних параметрів економічної системи, не приділяє належної уваги взаємодії економічних об'єктів, суб'єктів та інституцій. Дослідники намагаються інтегруватитехнологічну та інституціональну концепції, проте в умовах глобалізації ці зазначені концепції не в змозі пояснити явище глобалізації та поведінки підприємств, динаміки їх розвитку. Методи і способи дослідження складних об'єктів, процесів, багаторівневих та багатокомпонентних систем досліджуються А. Василенком, Б. Клейнером, Г. Купаловою та ін. Слід визнати, що існуючі варіанти теорій підприємства не здатні запропонувати ефективні рекомендації конкретним підприємствам щодо досягнення ділового успіху та пояснити і спрогнозувати їхню поведінку.

Необхідність системного підходу до теорії розвитку підприємства пояснюється тим, що в умовах сучасної економіки важливим є розуміння динаміки розвитку, а також вибір моделей і структур для управління підприємством. Теоретична база щодо розвитку підприємства є підґрунтям, на якому мають будуватися подальші наукові розробки. Пошук способів усунення протиріч, що існують у фрагментарності теорій, поняттях і категоріях стосовно розвитку підприємства, оцінки впливу на його діяльність сприятиме прискоренню процесу взаємного проникнення досягнень різних теоретичних надбань для вирішення фундаментальних завдань в сфері економіки.

Мета статті – дослідити особливості системного підходу як напряму наукового пізнання теорії розвитку підприємства. Використовуючи принцип методологічної систематики визначити властивості та елементи системи підприємства, запропонувати ієрархічну будову розвитку внутрішнього змісту підприємства як системи.

Методологічна специфіка системного підходу визначається орієнтацією на розгляд цілісності об'єкта та механізмів, що її забезпечують, виявляють різноманітні типи зв'язків складного об'єкта з метою зведення їх в єдину теорію. Цим відкривається можливість методоло-

гічно-розширеного трактування поведінки систем будь-якого типу. В науковому середовищі існує загальне розуміння широких дослідницьких можливостей методології системного підходу до вивчення закономірностей розвитку. Проте, досить часто методологію системного аналізу зводять до визначення меж досліджуваного об'єкта або виділення в складі системи окремих елементів, що цікавлять тільки дослідника, вивчення специфічних форм взаємодії, тенденцій їх розвитку та в результаті оцінки впливу окремих, аналізованих елементів на поведінку системи в цілому. За такого підходу до бачення проблеми, навіть з використанням складних економіко-математичних моделей, системна методологія переходить до рівня елементарного факторного аналізу. Тому вибірковість явищ або їх висмикування із системи взаємозв'язків є неприпустимим.

Системний підхід – це напрям методології наукового пізнання та соціальної практики, в основі якого лежить дослідження об'єктів як систем. У системному підході реалізується і конкретизується філософський принцип взаємозв'язку, або системності понять. На відміну від цього принципу, що є загальнометодологічною основою всіх наук та будь-якого знання, системний підхід розробляє засоби для розв'язання комплексних завдань, дослідження теорії самоорганізованих об'єктів, до яких належать підприємства. Як зазначає професор Г. Купалова, зміст системного підходу полягає в комплексному вивченні складних об'єктів як єдиної цілісної системи у нерозривному зв'язку з усіма її складовими елементами [10, с.272]. Вважаємо, що тільки гармонійна взаємодія внутрішніх складових підприємства між собою із зовнішніми аналогічними компонентами забезпечить довгостроковий успіх розвитку підприємства.

Системний підхід до аналізу соціально-економічних явищ, який дає змогу розглядати соціально-економічні явища як ціле, використовувався економістами в різні історичні періоди. Системність буття розвивалась у XVII–XVIII ст., у концепціях Б. Спінози та Р. Лейбніца, які прагнули до природної інтеграції системності світу [3, с.144]. Основним недоліком використання системного підходу того періоду є нежиттєвість розроблених на основі цього підходу схем, їх відірваність від реальних взаємозв'язків, підміна закономірних взаємодій випадковими.

Зародження системного підходу в змістовному розумінні може бути віднесено до середини XIX ст., періоду утвердження теорії розвитку в природі та суспільстві, що пов'язаний з іменами Ч. Дарвіна, К. Маркса та Ф. Енгельса. У праці "Происхождение видов путем естественного отбора" Ч. Дарвін досліджував вплив середовища на організми, процеси природного відбору, адаптацію та еволюцію [4]. Першим у науковій літературі принцип системності економічних явищ розробив К. Маркс, використавши системний підхід як один із допоміжних засобів діалектико-матеріалістичного методу. Ідея системності простежується у його працях 40-х років. Так, у "Нищити философии" він писав, що виробничі відносини в кожному суспільстві утворюють деяке єдине ціле[11, с.133]. Принцип системності для політекономії став важливим методологічним інструментом правильного тлумачення економічної дійсності. Лише в системі розкриваються роль і суть того чи іншого явища, відносин.

Як науковий напрям у вигляді теорії систем виправдав себе у XX ст., коли почали вирішуватися глобальні природоохоронні, технічні та соціальні завдання. Провідником науки про універсальні типи та закономірності структурного перетворення будь-яких систем прийнято вважати російського вченого А. Богданова – творця тектології (науки про явища, з точки зору вивчення їх органі-

зації). Вивчаючи внутрішню динаміку структур, він сформулював ряд закономірностей еволюції організаційних структур незалежно від їх природи. Дослідник звернув увагу на те, що закони організації систем єдині для всіх об'єктів, а різномірні явища об'єднані спільними структурними зв'язками та закономірностями [2, с. 309], що дає змогу виявити динамічні тенденції розвитку. Кожну систему необхідно вивчати як з точки зору зв'язків між її частинами, так і з точки зору зв'язків між нею, як цілим і середовищем, тобто з усіма зовнішніми системами.

Генератором загальної теорії систем вважають австрійського вченого Л. Берталанфі, який у 40-х рр. XX ст. на основі загального вивчення системи заклав основи концепції організаційного підходу як комплексу взаємодіючих компонентів, охарактеризував організаційну цілісність через поняття взаємодії, централізації, конкуренції та ін. Він визначав систему, як сукупність елементів, що перебувають у певних відносинах один до одного та до середовища [1]. Цим він змінив погляд на традиційно усталений розподіл сфери наукових досліджень, тому що наголошував на міждисциплінарному характері системного підходу та підкреслював, що об'єктом дослідження загальної теорії систем є абстрактний формалізований взаємозв'язок між основними ознаками і властивостями. Справу Л. Берталанфі у 1945 р. продовжив У. Ешбі, який окреслив два загальних методи системного дослідження: емпірично-інтуїтивний та дедуктивний [6]. У своєму дослідженні він віддав перевагу дедуктивному методу, тобто просувався від сукупності систем до їх наступної деталізації та раціонального скорочення.

Інструментом дослідження в системному підході є системний аналіз, а основним об'єктом системного під-

ходу, теорії систем та системного аналізу – система. У загальному розумінні система – це внутрішньо впорядкована структура елементів, закономірно пов'язаних один з одним, що становить цілісність, сукупність організаційних засад, норм і правил [16, с. 1233]. Поняття "система", а відповідно й застосування системного підходу в теорії розвитку підприємства, не можуть бути поширені на будь-яку сукупність елементів. Тільки стосовно сукупності елементів, що становлять органічну цілісність, можна говорити, як про систему. Тобто система – це структура, що саморозвивається та має внутрішнє джерело енергії. Цілісність системи і сукупність зв'язків між окремими її елементами дозволяють одержати результат, що перевищує суму елементів системи.

Як гіпотезу сформулюємо концептуальні вихідні положення пропонованої моделі підприємства, розробленої на основі системного підходу. По-перше, підприємство розглядається нами як конкретна система; по-друге, акцентуємо увагу на дослідженні елементів системи та їх взаємодії (процесний підхід); по-третє, основним предметом дослідження в межах системного підходу є процеси розвитку, системні події та інститути, по-четверте, як метод аналізу об'єктів нами використовуються якісні та кількісні порівняння властивостей даної системи з відповідними властивостями інших систем; по-п'яте, система розвивається за законами власної еволюції та прийняття рішень на основі стратегій розвитку. Отже, пропонуємо синтез таких концепцій: системної та інституційної, що передбачає можливість аналізу динаміки розвитку підприємства й розробку апарату синергетичної теорії. Кожному підприємству характерні наступні властивості цілого, що характеризують його як систему [12, 13, 17], що відображені в таблиці.

Таблиця 1. Властивості та особливості підприємства як системи

Властивість	Особливість
Цілісність	Підприємство розглядається як єдине ціле, що складається з частин, які між собою взаємодіють, часто вони є різноякісними, але водночас сумісними
Наявність елементів, що можуть бути описані атрибутами (властивостями самих елементів)	Підприємство повинно складатися з неідентичних елементів. Мінімальна кількість елементів – два (об'єкт і суб'єкт), максимальна – безкінечність. Неоднаковість частин визначає його гетерогенність
Наявність зв'язків між елементами	Наявність стабільних зв'язків між елементами системи, які перевершують за міцністю зв'язки елементів системи, що не входять в цю систему
Ієрархічність (властивість співвідношення)	Елементи системи знаходяться в різних відносинах між собою, але кожен з них має певне місце в ієрархічній структурі системи. У кожній системі можна виділити підсистеми. Ієрархія визначає поділ підсистем на підсистеми нижчого рівня та визначає його підпорядкованість вищому рівню
Наявність структури	Підприємство має певну структуру, зумовлену формою зв'язків, або взаємодій між елементами системи
Цілеспрямованість	Бажаний стан, до якого прагне підприємство у своєму життєвому циклі, тобто розвитку системи
Емерджентність (виникнення, поява нового)	Важлива властивість системи полягає в тому, що сукупне функціонування взаємозв'язаних елементів підприємства породжує якісно нові його функціональні властивості, як системи, що не зводиться до простої сукупності елементів
Відкритість	Функціонування підприємства у мінливому зовнішньому середовищі. Наявність зв'язків, що забезпечують можливість обміну енергією
Адаптивність	Прагнення до стану рівноваги, що передбачає адаптацію параметрів системи до мінливих параметрів зовнішнього середовища (проте нестійкість не завжди є дисфункціональною для системи, вона може бути умовою динамічного розвитку)
Динамізм	Здатність підприємства змінюватися, розвиватися, переходити від одного якісного стану до іншого, залишаючись при цьому системою
Саморегулювання	Властивість підприємств зберігати внутрішню стабільність завдяки скоординованим реакціям, що компенсують вплив мінливих умов навколишнього середовища
Самоорганізація	Спонтанний перехід від неупорядкованого стану системи до впорядкованого у результаті спільної (синхронної) дії багатьох підсистем
Саморозвиток	Внутрішньо необхідна довільна зміна (трансформація) системи, зумовлена її суперечностями
Синергізм	Результат поєднання, інтеграції, злиття окремих частин (підсистем) підприємства в єдину систему для одержання системного ефекту

Саме враховуючи ці властивості, системний аналіз вивчає закони і закономірності розвитку системи. Застосовуючи принцип методологічної систематики, значимо, що в основі моделі розвитку діяльності під-

приємства знаходяться у взаємодії елементів, у безперервному розвитку, інтеграція яких у системі "підприємство" і створює багаторівневу структуру його внутрішнього змісту та синергетичний ефект.

У даному контексті систему "підприємство" визначаємо через елементи, що мають найбільш важливі функціональні зв'язки та внутрішню самостійність і функціональну визначеність, для побудови структури управління оцінки її відповідності вимогам розвитку. За такого підходу елементом системи підприємства є алгоритм безперервного оновлення процесів розвитку та активів підприємства, який перетворює активи в економічний результат, гро-

шовий потік, обсяг продажу тощо (рис.).

У межах системної парадигми та теорії підприємства Г. Клейнера та Я. Корнаї [7, с. 46; 9, с. 16] пропонується здійснювати дослідження внутрішнього змісту системи "підприємство", яке подамо у вигляді трирівневої піраміди. Перший рівень – фундаментальний, другий – процесний, третій – результативний.

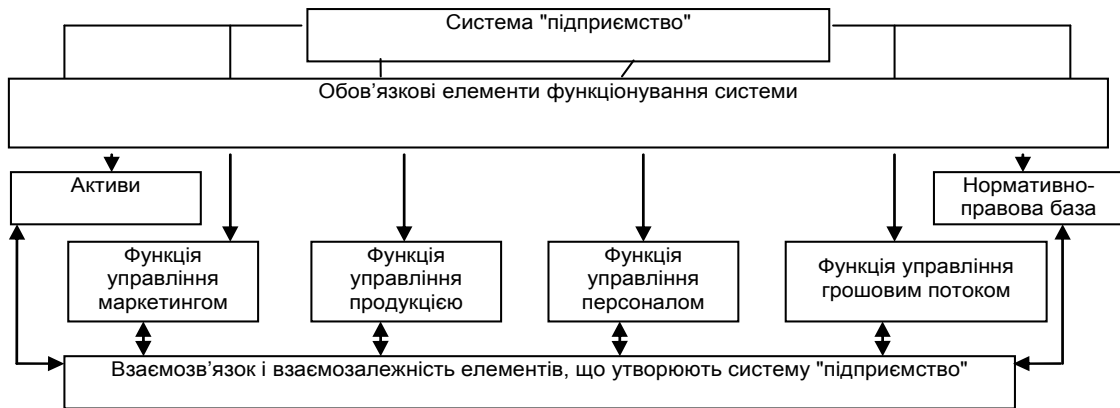

Рис. Склад обов'язкових елементів системи "підприємство"

Фундаментальний рівень функціонування підприємства включає в себе матеріальні, нематеріальні та біологічні активи: соціально-економічний генотип, технологію, корпоративну культуру та інститути, людський капітал, ресурси, що генерують майбутні економічні вигоди та ін. Процесний рівень визначає рівень виробництва, стратегічне управління, взаємовідносини з менеджментом, гнучкість, адаптацію, інформаційні технології, організаційно-управлінські здібності, побудову бізнес процесів тощо. Результативний рівень характеризується конкретними економічними та неекономічними показниками: прибуток, створення та задоволення потреби, диверсифікація діяльності, обсяг продажу, продуктивність праці, грошовий потік, вартість підприємства та ін.

Кожен із визначених рівнів відображає одну якісно відмінну складову. Компоненти фундаментального та процесного рівнів є джерелами розвитку й утворюють його феноменологічну основу як результат безперервних удосконалень при реалізації стратегії розвитку.

За постійного впливу реалізації стратегій розвитку компоненти фундаментального та процесного рівнів взаємодіють як всередині рівня, так і між рівнями, покращуючи свої характеристики. Такий процес розвитку створює конкурентний потенціал, а традиційні процеси, на відміну від нього, перетворюють активи в економічний результат. Розвиток підприємства можна розглядати як процес збалансованості фундаментального та процесного рівнів. Рівновагу компонентів цих рівнів можна розглядати як інститут (правила та норми). Багато-рівнева модель розвитку підприємства дає змогу формалізувати інституціональний опис діяльності господарюючого суб'єкта. Саме ієрархічність рівнів і постійні удосконалень є ідейною основою для безперервного формування стратегії розвитку та водночас – математичного інституціоналізму, що дає можливість прогнозувати організацію виробництва й управління розвитком економічної системи "підприємство".

Таким чином, системний підхід дає вичерпну уяву про різноманітність явищ, можливість розкрити причинно-наслідкові зв'язки між ними та показати найважливіші процеси розширеного відтворення [5, с. 368]. Само-розвиток системи "підприємство" реалізується завдяки

його трирівневій структурі та дає змогу ефективно втілювати стратегії через ключові функції управління, а стимулом забезпечення саморозвитку є внутрішня мотивація елементів або вплив керуючої підсистеми, що визначає вектор розвитку даної структури. Потребують додаткового дослідження проблеми теоретичного та методологічного характеру, що стосуються розробки єдиних алгоритмів господарської діяльності підприємства, механізму регулювання розвитку підприємства, методики моделювання рівня розвитку.

1. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем: критический обзор / Л. Берталанфи // Исследования по общей теории систем. – М.: Прогресс, 1969. С. 23-82. 2. Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 2 / А.А. Богданов / Редкол. Л.И. Абалкин (отв.ред.) и др. / Отд-ние экономики АН СССР. Ин-т экономики АН СССР. – М.: Экономика, 1989. – 352 с. 3. Василенко А.В. Менеджмент устойчивого развития предприятия: [монография] / А.В. Василенко. – К.: Центр учеб. лит., 2005. – 648 с. 4. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора/ Ч. Дарвин. – 2-е изд. – М.: Наука. – 2001. – 568 с. 5. Завадський І.С. Словник економічних термінів: менеджмент, маркетинг, підприємництво / І.С. Завадський, Г.В. Осовська, О.О. Юшкевич [навч.-метод. посібник]. – Житомир: ЖІТІ, 1999. – 444 с. 6. Эшби У.Р. Введение в кибернетику / У. Росс Эшби [пер. с англ. Д. Г. Лахути; под ред. В. А. Успенского; с предисл. А.Н. Колмогорова]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – 432 с. 7. Клейнер Г. Системная парадигма и теория предприятия / Г. Клейнер // Вопросы экономики. – 2002. – №10. – С. 42 – 60. 8. Клейнер Г.Б. Эволюция и модернизация теории предприятия / Г.Б. Клейнер // Вестник Воронежского государственного университета – Серия "Экономика и управление". – 2004. – №1. – С. 123 – 133. 9. Корнаї Я. Системная парадигма / Я. Корнаї // Вопросы экономики. – 2002. – №10. – С. 42 – 60. 10. Купалова Г.І. Теорія економічного аналізу / Г.І. Купалова: [навч. посіб.] – К.: Знання, 2008. – 639 с. 11. Маркс К. Ницета философии // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч.– 2-е изд. – Т. 4. М.: Гос. изд-во полит. лит.-ры, 1955. – С. 65-185. 12. Мельник Л.Г. Методология развития: [монография] / Л.Г. Мельник. – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2005.–602с. 13. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник / Н.Ф. Реймерс. – М.: Мысль, 1990. – 637 с. 14. Солонінко К.С. Соціально-економічні інституції економічної системи України: [монографія] / [Ю.В. Ушаповський, Л.Ю. Возна, К.С. Солонінко та ін.]; за заг. ред. проф. К.С. Солонінки – Житомир: ЖДТУ, 2011. – 232с. 15. Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): [монографія] / С.В. Степаненко – К.: КНЕУ, 2008. – 312с. 16. Универсальный словарь-энциклопедия / Гол. ред. Ради чл.-кор. НАНУ М.Попович. – К.: "Тризна", 1999. – 1551 с. 17. Ходаківський Є.І. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики [монографія] / [Є.І. Ходаківський, В.К. Данилюк, Ю.С. Цал-Цалко]; за заг. ред. д-ра екон. наук Є.І. Ходаківського. – Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. – 340 с.